
УДК 811.161.2'355

О.В. Бас-Кононенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ВИМОВНІ НОРМИ ЯК МІРИЛО МИЛОЗВУЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (на матеріалі орфоепічних словників)

На матеріалі трьох орфоепічних словників, які охоплюють період другої половини ХХ ст. — початок ХХІ ст., проаналізовано стан вимовних норм української мови. Запропоновано визнати милозвучність інваріантною ознакою української мови — такою, що об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил.

Ключові слова: усне мовлення, вимовні норми, орфоепічний словник, милозвучність (евфонія).

Усна форма існування мови як особливо організована й структурована звукова матерія є втіленням тих типових і специфічних артикуляційно-акустичних рис, які роблять будь-яку мову самобутньою й оригінальною. Не обов'язково бути філологом-лінгвістом, щоб «на слух» відрізнити німецьку мову від англійської чи французької, польську від болгарської або чеської, українську від білоруської чи російської — для цього досить їх почути й порівняти. Сприйняття саме *усного* мовлення стає основою суб'єктивного враження про мову загалом, за характерним звучанням формує в слухача певний (часом досить яскравий) звуковий її образ. Особливість української мови — милозвучність, неодноразово констатована носіями інших мов, питомими мовцями, а також багатьма дослідниками — так само є суб'єктивною оцінкою, яка, однак, має цілком об'єктивне внутрішньомовне підґрунтя. Милозвучність можна вважати *інваріантною* ознакою української мови, оскільки вона — результат системної взаємодії наявних у мові фонетичних, лексико-граматичних та стилістичних засобів,

© О.В. БАС-КОНОНЕНКО, 2019

які забезпечують гармонійну (а отже, й приємну для слухового сприйняття) звукову організацію мовлення. У вітчизняному мовознавстві це різноаспектне явище було об'єктом досліджень багатьох науковців (М. Жовтобрюх [5], П. Тимошенко [16], Н. Тоцька [17], Л. Прокопова [14], Ю. Мосенкіс [8], В. Близнюк [1] та ін.). Українська мова використовує широкий спектр фонетичних засобів, які, взаємодіючи комплексно, формують два найголовніші чинники евфонії: 1) урівноваження (рівновага, збалансованість) голосового і шумового компонентів у межах слова (фонетичного слова), 2) плавність, «хвилеподібність» мовного потоку, зумовлену його особливою акцентно-ритмічною будовою.

1. *Рівновага голосового і шумового компонентів.* Фонологічна система української мови нараховує 6 голосних і 32 приголосні фонем, тобто кількісне співвідношення приблизно 1:5. Проте у мовному потоці ситуація докорінно інакша: завдяки характерному для українського мовлення домінуванню відкритого складу над закритим голосні й приголосні кількісно врівноважуються, наближаючись до пропорції 1:1. Однак дихотомія «голосний-приголосний» надто контрастна, не враховує «півтонів» системи консонантизму: *сонорних* (лат. *sonorus* — звучний) — з їхньою перевагою голосового компонента над шумовим, *дзвінких* — у яких голос є, і хоч його менше, ніж шуму, проте саме його наявність задекларована в назві «дзвінкі», і *глухих* — з їхньою стовідсотковою шумовою природою. Цілком поділяємо думку Л. Прокопової, яка переконана, що консонантний коефіцієнт (виведений із відношення голосних до приголосних у випадковому тексті: за результатами її експерименту, приголосні — 56,6%, голосні — 44,4%, тобто консонантний коефіцієнт української мови становить 1,27) [14: 77] виявляється недостатнім для визначення рівня звучності мови як одного з компонентів її милозвучності. Дослідниця вважає за необхідне залучити додаткові ознаки звучності української мови і пропонує «ввести параметр консонантної сонорності для визначення фонотактичної моделі» мови, зокрема української та німецької [14: 78 — 79].

Розглянемо докладніше, як приголосні, зокрема сонорні і дзвінкі, поєднуючись у складах із голосними, сприяють мелодійності / милозвучності українського мовлення.

Сонорні приголосні.

З дев'яти українських сонорних фонем особливу увагу привертає /в/, яка з-поміж усіх приголосних має найбільшу кількість алофонів: [w], [v], [w°], [v°], [ŷ]. Прикметно, що основним виявом фонемі традиційно і нормативно є білабіальний [w] [18: 84], а не лабіодентальний [v] (як у російській мові). Саме тому фонема /в/ належить до сонорних і саме тому вона не утворює корелятивної шумної пари з глухою /ф/. Саме тому, потрапляючи в позицію перед іншим приголосним або в абсолютний кінець слова, вона не втрачає свого голосового компонента, а навпаки, вокалізується, тобто позбувається й тієї невеликої частки шуму, яка була притаманна їй в основному алофоні [9; 251 — 253, 273, 292; 12: 43 — 44]. Наприклад: [ŷхоніŷ'а], [Кіjіŷ], [склодуŷ]. Протилежне явище —

оглушення, зокрема заміна [в] на [ф] (*[фхопи́фс'а]*, *[Ки́їф]*, *[склоду́ф]*), є грубим порушенням українських вимовних норм.

Дзвінкi приголосні.

Ще на початку 30-х років ХХ ст. особливий статус дзвінких приголосних О. Синявський визначив так: «...в українській мові велику силу мають дзвінкi приголосні, що вони звичайні в вимові в кінці слів (*хліб...*), у середині перед глухими (*книжка...*), і що навіть правописні глухі перед дзвінками в середині слів у вимові стають дзвінками (*боротьба* вимовл. «*бородьба*», *вокзал* — *вогзал*...)» [15: 178].

Отже, дзвінкi приголосні:

зберігають дзвінкiсть у кінці та в середині слів (перед глухими): *[лад]*, *[ястру́б]*, *[обе́р'іг]*, *[неб'іж]*, *[наказ]*, *[с'ад']*; *[книжка]*, *[казка]*, *[грудка]*;

зберігають або лише частково можуть втрачати вокалічний компонент на межі кількофонемних префіксів чи прийменників перед глухим приголосним кореня або наступного слова. Напр.: *[розпустити]* (і *[роз'пустити]*), *[безт'ами]* (і *[без'т'ами]*), *[міжстравами]* (і *[між'стравами]*);

повністю втрачають голосовий компонент тільки в абсолютному початку слова (фонетичного слова) — у префіксі або прийменнику *з-* / *з*, якщо корінь або наступне слово починається на глухий приголосний: *[с:ипати]*, *[сце"ме"нтувати]*, *[скожнi"м]* (*з кожним*), *[схати]* (*з хати*).

Глухі приголосні:

категорично не можуть поєднуватися з наступними дзвінками приголосними в будь-якому місці слова і навіть на межі слів (без паузи між ними). Як наслідок — повне *одзвінчення*, заміна глухого на дзвінкiй: *[ве"лигден']*, *[вижгород]*, *[одбачиш]* (*от бачиш!*).

Однак саме ця група приголосних *становить ядро*, основу всієї системи консонантизму, яка своєю стійкою інертністю (разом із шумовими складниками сонорних і дзвінких приголосних) створює достатню противагу сукупній базі вокалізму (вокалічна база = повна вокалічність голосних + переважна вокалічність сонорних приголосних + невелика частка вокалічності дзвінких приголосних), чим і забезпечує евфонійний баланс голосу й шуму в мовленні.

Сполуки приголосних.

Типовим для української мови є уникнення складних в артикуляції сполук приголосних. Це стосується поєднань трьох і більше консонантів, внутрішній з-поміж яких за способом творення виявляє контраст до сусідніх звуків. Наприклад, вимова зімкнено-проривних [т], [д] чи [к] між двома щільними або щільним і зімкнено-прохідним потребує додаткових артикуляційних зусиль, що порушує розміреність цілісного фонетичного малюнка слова, синтагми, фрази. Тому відбувається спрощення — послідовно в мовленні і значною мірою на письмі: *ніст* — *нісний* (а не *ністний*), *тиждень* — *тижневий* (а не *тиждневий*), *шi[с:]от* — (хоч пишемо *шістсот*). Плавності й органічності артикуляції сполук приголосних сприяють також численні асиміляції за способом та місцем творення, напр.: *[наджжитом]* (*над житом*), *[надор'із'ц'і]* (*на доріжці*) *[ур'іц':і]* (*у річці*).

На рівновагу голосового й шумового складників мовлення працюють також слова і словоформи з історичними чергуваннями голосних. Ідеться, зокрема, про слова зі вставними голосними (*вузла* — *вузол*, *вітру* — *вітер*, *сосна* — *сосон*). Ці приклади засвідчують потужну вокалічну енергію сонорних приголосних [л], [н], [р], які, активно реалізуючи складотвірну функцію, стали причиною появи вставних голосних [о], [е]. Схоже явище, проте не закріплене сучасними вимовними й правописними нормами, спостерігаємо й нині. Так, у словах іншомовного походження *семестр*, *кілометр*, *дециметр*, *артикуль* і под. кінцеві звукосполюки досить незвичні й незручні для вимови. Тому більшість мовців, навіть не помічаючи того, вимовляють: *семест(е^в)р*, *кіломет(е^в)р*, *децимет(е^в)р*, *артик(е^в)ль*, чим посилюють вокалічність сонорних [р], [л], перетворюючи їх на складотвірні сонанти. Тож і в такий спосіб відбувається регулювання, устанавлення рівноваги голосового і шумового компонентів у межах слова.

2. *Плавність як компонент милозвучності* українського мовлення забезпечує його особлива акцентно-ритмічна організація. Не надто сильний словесний наголос сприяє рівномірному в межах слова чи фрази розподілу вокалічної енергії, що виявляється в ритмічно повторюваному — через 1-2 склади — їх посиленні-послабленні. Вершинами цих складів звичайно є голосні. Специфічною рисою фонетичного ладу української мови є слабка редукція голосних звуків: наголошені в словах лунають чітко й повногласо, ненаголошені — ледь слабше й трохи коротше, однак ніколи не зникають. Напр.: *мова*, *дорога*, *перепеленя*, *заповзятливий*. Якщо слово багатоскладове і його наголос локалізований у прикінцевій частині, то початковий склад неодмінно отримає ритмічне підсилення. У таких випадках можна говорити про появу побічного наголосу, який за своїми артикуляційно-акустичними ознаками наближається до основного [19]. Напр.: *пòперегорóджувати*, *сільськогосподáрський*, *зàпротокольóваний*.

Усі викладені вище ознаки українського усного мовлення є питомими, такими, що усталилися протягом тривалого часу існування мови, а тому відображені в орфоепічних нормах української літературної мови, описані в науковій літературі й відповідно зафіксовані в орфоепічних словниках. Орфоепія як система правил літературної вимови регламентує і регулює на синтагматичному рівні використання тих чи тих звукових послідовностей — від найменших (складів) до значно більших (синтагм і фраз), організовує ритміко-інтонаційний лад усного тексту. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших, навіть близькоспоріднених мов.

Хоч усне мовлення є первинним щодо писемного, однак орфоепічне словникарство має значно скромнішу традицію порівняно з лексикографічними працями, укладеними на основі писемного мовлення: часова відстань між ними щонайменше — чотири століття.

Із наявних орфоепічних словників [2 — 4; 6; 10; 11; 13] для дослідження специфіки вимовних норм української мови було взято три:

«Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник» (УЛВН), «Орфоепічний словник» М.І. Погрібного (ОСП) та «Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах (ОСУМ). Хронологічно ці видання охоплюють період другої половини ХХ ст. — початок ХХІ ст. і, на наше припущення, з одного боку, віддзеркалюють орфоепічні константи, традиційно притаманні українській літературній мові від початку її формування й до сьогодні, а з другого, — фіксують ті активні живомовні процеси, які згодом можуть стати (а можуть і не стати) підставою для коригування окремих чинних орфоепічних правил чи й навіть виведення нових.

У порівняльному аналізі досліджуваних джерел важливо врахувати:

1. Теоретичні засади укладання словників.
2. Особливості побудови словників.
3. Систему буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів.
4. Власне орфоепічні правила (у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо).
5. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови.

I. Теоретичні засади укладання словників

Джерельною і теоретичною базою для укладання двох перших словників (УЛВН та ОСП) стали найвідоміші академічні словники і праці знаних українських мовознавців Л. Булаховського, М. Жовтобрюха, М. Наконечного, П. Коструби, Л. Прокопової, О. Синявського, Н. Тоцької та ін. (УЛВН: 4; ОСП: 3). Про основу створення двотомного ОСУМ, задекларованого як «принципово нова лексикографічна праця, яка належить до категорії фундаментальних академічних словників» (ОСУМ I: 2) йдеться в його «Загальних положеннях»: «Автоматизованою системою програмно будуються орфоепічні правила, узгоджені із сучасною літературною вимовою звуків, сформульованою в українському правописі 1993 року та 5-томному академічному виданні «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» (відповідальний редактор М.А. Жовтобрюх) і «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (відповідальний редактор В.М. Русанівський), Київ: Наук. думка, 1969 (ОСУМ I: 3).

Постають питання: Чи доречно керуватися правописом у створенні орфоепічного словника? Чому не використано досвід укладання УЛВН та ОСП? Чи коректно щодо мовного матеріалу складено комп'ютерну програму, чи враховано специфіку усного мовлення з його літературними нормами? Чи доцільно повністю покладатися на автоматизовану систему укладання словника, якщо є ризик не врахувати, а то й спотворити чинні орфоепічні норми? Можливо, варто було б залучити новіші теоретичні й експериментально-фонетичні дослідження сучасного усного мовлення?

Теоретичним підґрунтям ОСУМ, очевидно, є розділ «Фонетика» (ОСУМ I: 5 — 10). Однак у ньому, на жаль, натрапляємо на низку при-

крих помилок і недоречностей, зокрема в класифікаційних ознаках і голосних, і приголосних звуків.

Голосні (ОСУМ I: 5 — 6). Наведено *застарілий* варіант артикуляційної таблиці голосних із трьома, а не чотирма ступенями *підняття* (до речі, не *піднесення*). Унаслідок цього фактично знову піддано сумніву фонологічний статус фонем /и/, хоч у працях Н. Тоцької він давно і переконливо доведений [18: 46 — 48, 57 — 58]. Розміщення в таблиці голосних заднього ряду [а], [о], [у] також не відповідає сучасним характеристикам. Те саме стосується й таблиці з ненаголошеними голосними. Дуже спрощено подано інформацію про зміни ненаголошених голосних. Зокрема, складається враження, що самої ненаголошеної позиції досить для того, щоб [е] та [и] наближалися одне до одного. Однак на якість голосного впливають і місце у слові, і консонантно-вокалічне оточення, і ритміка слова. Одним із наслідків неврахування (чи ігнорування) у словнику цих моментів є позначення наближення [и] до [е] в ненаголошених прикметникових закінченнях *-ий*, що грубо порушує вимовні норми, однак чомусь послідовно зафіксоване в тисячах словникових одиниць. Напр.: [гарка́ви^ей], [до́бри^ей], [загру́зли^ей], [ми́ти^ей] замість нормативних [гарка́виї], [до́бриї], [загру́злиї], [ми́тиї]. У зазначеній сполучі високо-середній [и] плавно й органічно поєднується з коротким голосним [і] власне того самого ступеня підняття. Пониження ж артикуляції [и] в наближенні до [е] руйнує гармонію складу.

Приголосні (ОСУМ I: 6 — 10). *Глотковий* (фарингальний) приголосний [г] помилково зараховано до *задньоязикових, сонорні* [в], [й] — до *дзвінких, а м'який* [р'] — до *напівпом'якшених*.

Плутанину спостерігаємо в описі фонетичного явища асиміляції, її виявів і видів. Так, для пояснення *повного й часткового* виявів асиміляції, замість традиційного [18, 9], узято найменш поширене в науковій і навчальній літературі тлумачення: «Повною асиміляцією вважається таке уподібнення звуків, при якому попередній приголосний цілком зливається у вимові з наступним: **безжу́рний** — бежжу́рний, **підбираєшся** — підбираєшся» і далі: «Коли попередній звук уподібнюється до наступного за якоюсь одною артикуляційною ознакою, орфоепічний словник позначає *ч а с т к о в у* асиміляцію, яку автоматизована система встановлює за *д з в і н к і с т ю*» (ОСУМ I: 9) (не зрозуміло лише, до чого тут дзвінкість і як автоматизована система за нею щось устанавлює). Цитуємо далі: «При цьому типі асиміляції наступна дзвінка приголосна в слові одзвінчує попередню глуху приголосну: **боротьба** — бород'ба, **отже** — одже, **кісьба** — к'із'ба» (Там само). Як у такому разі назвати асиміляцію у слові [роз'киданий]? Адже саме таке неповне оглушення може бути альтернативою повнодзвінкому [розкиданий], а не те повне знеголошення [роскиданий] (тобто з повною асиміляцією за глухістю, а не частковою, як тлумачиться вище), яке пропонує словник.

Некоректно пояснено суть змін і їхніх наслідків, які відбуваються внаслідок поєднання зімкнено-проривних приголосних, зокрема [т], з наступними свистячими або шиплячими щільними чи африкатами:

«...повна асиміляція призводить до їх повного артикуляційного злиття в один складний звук, який у науковій літературі називається африкатом: **коротший** — короч:ий (така вимова можлива лише у пришвидшеному темпі мовлення — О. Б.-К.), **ворігця** — во'р'іц':а...» (Там само). Справді, [т] змінюється на *африкату* [ч], але ж остання є наслідком регресивної асиміляції за місцем і способом творення (перетворення проривного звука на зімкнено-щілинний), а не результатом злиття двох сусідніх звуків в один. Під час цього, звичайно, може виникати подовження, але за умови, якщо асимільований попередній стане таким самим, як наступний. Не все гаразд і з асиміляцією інших видів, зокрема за способом творення, м'якістю та ін., є питання й щодо викладу особливостей наголошування (ОСУМ I: 12 — 13), зокрема слів із побічним наголосом.

II. Особливості побудови словників

Реєстри всіх трьох словників складені за алфавітним принципом, після кожного вихідного слова традиційно вміщено найважливіші його змінні форми (відмінкові, особові тощо).

УЛВН — слова подано в орфографічному записі; затранскрибовано лише окремі фрагменти, вимова яких відрізняється від написання, напр.: *духовність* [óÿ; c'm'], *ності, ністю* (УЛВН: 183).

ОСП та ОСУМ — слова подані в орфографічному записі і поруч повністю затранскрибовані: *взаємність* [ÿзajém'ic'm'], *-ності* [c'm'], *-ністю* (ОСП: 73); *вартість* [варт'ic'm'], *-тос'т'і*, ор. *-тіс'т'у* (ОСУМ I: 134).

III. Система буквених і діакритичних знаків, використаних у фонетичній транскрипції слів

Укладачі всіх трьох словників послуговуються традиційною для українського мовознавства системою транскрипційних символів на основі кириличної графіки. Однак виявляємо цілу низку відмінностей, пов'язаних переважно з уживанням діакритичних знаків і тлумаченням фонетичних явищ, ними позначених:

1. М'якість (пом'якшення), напівпом'якшення приголосних.

['] — м'якшення (пом'якшення) — уживаний в усіх словниках на позначення м'яких приголосних, які фонологічно протиставлені відповідним твердим: [н'] — [н], [с'] — [с], [т'] — [т].

[ʹ] — напівпом'якшення — використовують УЛВН і ОСП на позначення напівпом'якшених алофонів відповідних твердих приголосних фонем (нефонологічне протиставлення): [бʹ], [кʹ], [чʹ]. ОСУМ у такій само функції вживає символ [˘] — «...перевернута кома згори за літерою...» (ОСУМ I: 6). У поясненні транскрипційних символів *напівпом'якшений* [джʹ] помилково позначено штрихом повної м'якості [дж'] і названо *м'яким* (ОСУМ I: 9).

2. Подовження приголосних.

[:] — подовження — використовують в УЛВН і ОСП на позначення більшої ніж звичайна тривалості приголосних. В ОСУМ вжито аж три

терміни — *подовжені, подвоєні, здвоєні*, однак чіткого пояснення кожного з них (як і потреби використання) не надано (ОСУМ I: 6 — 7).

3. Вокалізація сонорних [в] → [ǃ], [j] → [i].

[ǃ], [i] — позначення коротких нескладотворчих голосних на місці сонорних [в], [j] — послідовно застосовано в ОСП; частково — в УЛВН і ОСУМ (тільки щодо [в] → [ǃ]).

4. Асимілятивні зміни в групах приголосних.

[л'удзств] [л'удз'ц'к] [л'удз'ц'к'іс'м'] (УЛВН: 316);

[л'удз'тво] [л'удз'к'іс'м'] (ОСП: 316);

[л'удзство] [л'удз'к'іс'м'] (ОСУМ I: 756).

У наведених прикладах спостерігаємо різні варіанти фіксації того самого явища — асиміляції за способом творення. На нашу думку, найбільш послідовною є транскрипція, зафіксована в УЛВН.

IV. Власне орфоепічні правила

(у вокалізмі, консонантизмі, у звукосполуках тощо)

Зазвичай в орфоепічних словниках у вступній частині викладено основні норми літературної вимови: у словнику-довіднику це зроблено компактно (УЛВН: 9 — 14), у словнику М. Погрібного досить розлого (ОСП: 9 — 20), в ОСУМ такої інформації немає.

Вимовні норми як характеристика зразкового літературного мовлення традиційно зорієнтовані на середній темп, оскільки саме він забезпечує диференційованість і водночас природність процесів породження мовлення. Два словники містять цю інформацію: «Словник-довідник відбиває найпоширенішу українську літературну вимову без зазначення можливих її варіантів. Зафіксована вимова характерна для нормального темпу мовлення (не уповільненого і не швидкого), ознаками якого виступають чітко і ясно вимовлювані звуки» (УЛВН: 3). «Словник засвідчує найпоширенішу літературну вимову в нормальному темпі мовлення без зазначення її варіантів» (ОСП: 7). А в ОСУМ про це нічого не сказано. Однак темп — це надзвичайно важливий параметр, від якого безпосередньо залежить якість мовлення: його природність, чіткість, розбірливість і впізнаваність. Найорганічніше всі притаманні мові фонетичні процеси і явища реалізуються в середньому темпі мовлення, у повільному вони сповільнюють свою дію, а в швидкому — навпаки — її прискорюють. Наприклад, редукція голосних (скорочення кількісних і ослаблення якісних характеристик звуків) у середньому темпі звичайно виявляє два ступені, натомість в уповільненому — переважно один, а в пришвидшеному додає ще й третій. Різні види асиміляції приголосних, типові для середнього темпу, у повільному можуть зовсім не відбуватися або відбуватися лише частково, у швидкому ж — посилюватися й реалізуватися максимально повно [18: 110]. Цю тенденцію якнайкраще ілюструє асиміляція за глухістю в префіксах або прийменниках **роз-**, **без-**, **через-** перед глухими кореня: [безпраўний] — у повільному темпі дзвінкість максимальна — [з]; [бе^uзраўний] і (як варіант) [бе^uзраўний] —

у середньому темпі дзвінкість збережено повною мірою — [з] або, як можливий варіант, частково знеголошено — [з^с]; [би^сспраўній] — у швидкому темпі дзвінкий знеголошується повністю, поступаючись глухому [с].

Отже, орієнтування укладачів УЛВН і ОСП на середній темп мовлення у поданні орфоепічних норм є науково обґрунтованим і закономірним. На жаль, в ОСУМ цей важливий чинник залишився поза увагою, що, очевидно, й спричинило появу в його реєстрі паралельних звукових форм слів як нормативно рівноцінних: [бе^сзнéка] і [бе^сспéка], [бе^сзтурбóтннiй] і [бе^сстурбóтннiй] (ОСУМ I: 84, 89).

V. Варіантність вимовної норми крізь призму милозвучності як інваріантної ознаки української мови

Варіантність в орфоепічних нормах — питання досить складне. Живе мовлення рясніє безліччю різноманітних артикуляційно-акустичних виявів як окремих звукових одиниць, так і цілих звукосполук. Тривалі впливи на мову різноманітних зовнішніх і внутрішніх чинників можуть змінювати певні усталені фонетичні явища і навіть породжувати нові. Проблема полягає в тому, як визначити, які зміни для мови є природними, органічними й потрібними, а які небажаними.

Для української мови таким мірилом, на нашу думку, може і повинна бути милозвучність. Її регуляторна функція стає очевидною, коли належить обирати:

— вокалізувати сонорний [в] до [ў] в певних позиціях **чи** перетворити на губно-зубний шумний [v] або й зовсім на глухий [ф]. Тому: [л'убоў], а не [л'убов] чи [л'убоф];

— зберегти голосовий компонент дзвінкого приголосного **чи** втратити його. Тому: [бе^сзнéка], [галу́зка], а не [бе^сспéка], [галу́ска];

— вимовляти ненаголошені голосні з *легкими* виявами редукції **чи** перетворювати їх на *невизначні короткі* фонові звуки. Тому: [молоко́], а не [мъллко́]...

Орфоепічні норми, підпорядковані зазначеному критерієві, формують чітку систему правил української літературної вимови, що забезпечує належне функціонування мови в її усній формі. Милозвучність, об'єктивована і формалізована через систему орфоепічних правил, гарантує якісну усну комунікацію, забезпечує впізнаваність звукової форми української мови серед інших мов.

Аналіз лексикографічних орфоепічних джерел засвідчив, що на сьогодні в українському мовознавстві, по-перше, *маємо* авторитетні орфоепічні словники з ґрунтовним науковим апаратом, у яких докладно висвітлено чинні правила літературної вимови; по-друге, цих словників критично мало (фактично два — УЛВН та ОСП), вони досить давні за роками випуску (1973, 1984) і вже стали бібліографічними раритетами; по-третє, двотомний ОСУМ (I: 2001; II: 2003), на превеликий жаль, не виправдав сподівань викладачів і студентів філологічних спеціальностей та вчителів середніх шкіл (це, зокрема, стосується і засад побудови, й системи транскрипційних позначень, і наукової бази, узятій за основу для

орфоепічних правил — див. також рецензію на ОСУМ Ю. Карпенка [7: 66 — 68]); по-четверте, у символах фонетичної транскрипції аналізованих словників є чимало розбіжностей, які істотно ускладнюють процес повноцінного засвоєння орфоепічного матеріалу як на філологічних спеціальностях вищих навчальних закладів, так і в середній школі; по-п'яте, реєстр словників потребує якісного і кількісного оновлення.

Отже, на часі — створення нового орфоепічного словника, в якому будуть враховані і тривала традиція, і найновіші фонетичні дослідження сучасного українського усного мовлення, усунені неточності й різнотлумачення, адже різнобій і невиправдана варіантність призводить до розмивання вимовних норм, що, врешті-решт, руйнує милозвучність мови. Особливо відчутна потреба в такому виданні й у контексті роботи Національної правописної комісії, яка вже підготувала до запровадження нову редакцію «Українського правопису».

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- УЛВН — Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.
- ОСП — Погрібний М.І. (укладач). Орфоепічний словник. Київ, 1984.
- ОСУМ — Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А — Н. Київ, 2001; Т. 2: О — Я. Київ, 2003.

ЛІТЕРАТУРА

1. Близнюк В.В. Статистична характеристика голосних і приголосних фонем у лексиці сучасних української й італійської літературних мов як один із критеріїв милозвучності. *Система і структура східнослов'янських мов*. 2015. Вип. 9. С. 167 — 176. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2015_9_25
2. Вихованець І.Р., Єрмоленко С.Я., Сологуб Н.М., Щербатюк Г.Х. (укладачі). Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ, 1973.
3. Головащук С.І. Складні випадки наголошення: словник-довідник. Київ, 1995.
4. Горпинич В.О. Русско-украинский орфоэпический словарь. Київ, 1992.
5. Жовтобрюх М.А. Слово мовлене. (Українська літературна вимова). Київ, 1969.
6. Калашник В.С., Савченко Л.Г. Українсько-російський словник наголосів. Харків, 1997.
7. Карпенко Ю. *Українська мова*. 2001. № 4. С. 66 — 68. Рец. на словн.: Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. Орфоепічний словник української мови: В 2-х т. Т. 1: А — Н. Київ, 2001.
8. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. Київ, 2006.
9. Мойсієнко А.К., Бас-Кононенко О.В., Берковець В.В. та ін. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика. Київ, 2013.
10. Орфоепічний словник української мови. Ірпінь, 2006.
11. Пешак М.М., Русанівський В.М., Сологуб Н.М., Чумак В.В., Ярун Г.М. (укладачі). Орфоепічний словник української мови: в 2-х томах. (Словники України). Т. 1: А — Н. Київ, 2001; Т. 2: О — Я. Київ, 2003.
12. Площ Н.П., Бондаренко В.В. Сучасна українська мова. Орфоепія. Київ, 2008.
13. Погрібний М.І. Орфоепічний словник. Київ, 1984.
14. Прокопова Л.І. Ще раз про основний параметр милозвучності української мови. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 76 — 80.
15. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ, 2018. XX. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).

16. Тимошенко П.Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення*. Київ, 1967. С. 114 — 124.
17. Тоцька Н.І. Засоби милозвучності української мови. *Українське мовознавство*. 2000. Вип. 22. С. 3 — 9.
18. Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ, 1981.
19. Тоцька Н.І., Кононенко О.В. Побічний наголос в українській мові. *Українське мовознавство*. 1987. Вип. 11. С. 38 — 44.

LEGEND

- УЛВН — Vykhoanets', I.R., Yermolenko, S.Ya., Solohub, N.M., Shcherbatyuk, G.H. (compilers). (1973). Ukrainian literary pronunciation and emphasis. Dictionary-directory. Kyiv (in Ukr.).
- ОСП — Pohribnyu M.I. (compiler). (1984). Orthoepic Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
- ОСУМ — Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (compilers). (2001; 2003). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N. Kyiv; Vol. 2: O — Ya. Kyiv (in Ukr.).

REFERENCES

1. Blyznyuk, V.V. (2015). Statistical characteristic of vowel and consonant phonemes in the vocabulary of modern Ukrainian and Italian literary languages as one of the criteria of sonority. *System and structure of the East Slavic languages*, 9, 167 — 176 (in Ukr.). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sissm_2015_9_25
2. Vykhoanets', I.R., Yermolenko, S.Ya., Solohub, N.M., Shcherbatyuk, G.H. (compilers). (1973). Ukrainian literary pronunciation and emphasis. Dictionary-directory. Kyiv (in Ukr.).
3. Holovashchuk, S.I. (1995). Complex cases of accentuation: dictionary-reference book. Kyiv (in Ukr.).
4. Gorpnich, V.O. (1992). Russian-Ukrainian orthoepic dictionary. Kyiv (in Rus., Ukr.).
5. Zhovtobryukh, M.A. (1969). Word is speech. (Ukrainian literary pronunciation). Kyiv (in Ukr.).
6. Kalashnyk, V.S., Savchenko, L.H. (1997). Ukrainian-Russian dictionary of accents. Kharkiv (in Ukr., Rus.).
7. Karpenko, Yu. (2001). *Ukrainian language*, 4, 66 — 68. Rat. on diction: Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (2001). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N. Kyiv (in Ukr.).
8. Mosenkis, Yu.L. (2006). Ukrainian language in the Eurasian space: the Trypillian genesis of euphony and distant kinship. Kyiv (in Ukr.).
9. Moysiyenko, A.K., Bas-Kononenko, O.V., Berkovets', V.V. (etc.). (2013). Modern Ukrainian Language: Lexical. Phonetics. Kyiv (in Ukr.).
10. Orthoepic Dictionary of the Ukrainian language. (2006). Irpin (in Ukr.).
11. Peshchak, M.M., Rusanivsky, V.M., Solohub, N.M., Chumak, V.V., Yarun, G.M. (compilers). (2001; 2003). Orthoepic Dictionary of the Ukrainian Language: in 2 volumes. (Dictionaries of Ukraine). Vol. 1: A — N; Vol. 2: O — Ya. Kyiv (in Ukr.).
12. Plyushch, N.P., Bondarenko, V.V. (2008). Modern Ukrainian language. Orthoepy. Kyiv (in Ukr.).
13. Pohribnyu, M.I. (compiler). (1984). Orthoepic Dictionary. Kyiv (in Ukr.).
14. Prokopova, L.I. (2010). Once again about the main parameter of the euphony of the Ukrainian language. *Ukrainian language*, 2, 76 — 80 (in Ukr.).
15. Synyavs'kyi, O. (2018). Norms of the Ukrainian Literary Language. Kyiv. XX. Reprint from edition of 1931 (Series "Ukrainian grammar classics") (in Ukr.).
16. Tymoshenko, P.D. (1967). From the history of the formation of orthoepic norms of the new Ukrainian literary language. *Ukrainian oral literary speech*. P. 114 — 124. Kyiv (in Ukr.).
17. Tots'ka, N.I. (2000). Means of the euphony of the Ukrainian language. *Ukrainian linguistics*, 22, 3 — 9 (in Ukr.).

18. Tots'ka, N.I. (1981). Contemporary Ukrainian Literary Language. Phonetics, orthoepy, graphics, orthography. Kyiv (in Ukr.).
19. Tots'ka, N.I., Kononenko, O.V. (1987). Additional stress in the Ukrainian language. *Ukrainian linguistics*, 11, 38 — 44 (in Ukr.).

Статтю отримано 27.12.2018

O.V. Bas-Kononenko

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

STANDARDS OF PRONUNCIATION AS A CRITERION OF UKRAINIAN LANGUAGE EUPHONY (BASED ON ORTHOEPIC DICTIONARIES)

The state of standards of pronunciation in Ukrainian literary language was analysed on the basis of three orthoepic dictionaries covering the period from the second half of the 20th century until the beginning of the 21st century. Euphony is to be considered as an invariant feature of Ukrainian language, as it is a result of systemic interaction of existing phonetic, lexico-grammatical and stylistic means that provide a harmonious sound organisation of speech. Two of the most important factors form euphony: 1) balance of vocalic and consonantal components within a phonetic word; 2) gradual flow of language caused by its special accentual and rhythmical structure. Orthoepy as a system of literary pronunciation standards regulates the use of sound sequences at syntagmatic level — from the smallest ones (syllables) to substantially bigger ones (syntagms and phrases), it organizes rhythmical and accent structure of an oral text. Euphony constituted and formalized with the help of orthoepic standards guarantees effective speech communication, allows identifying a sound form of Ukrainian among other languages.

Analysis of lexicographic orthoepic sources testified that nowadays in Ukrainian linguistics there exist authoritative orthoepic dictionaries with substantial scientific tools, but they are too few (in fact, there are two of them — Ukrainian Literary Pronunciation and Stress and Orthoepic Dictionary by Pohribnyj), and they are old enough (1973, 1984). There are many differences in symbols of phonetic transcription in analysed dictionaries that considerably complicate the process of learning orthoepic material by students enrolled in philology at universities and in secondary schools. Registries of dictionaries also require qualitative and quantitative updates.

To sum up, there is an urgent need for creating a new orthoepic dictionary which would take into account a long-term tradition and the most recent phonetic research of modern Ukrainian speech, eliminate inaccuracies and discrepancies because inconsistencies and unjustified variation lead to erosion of pronunciation standards that ultimately mins euphony of language.

Keywords: *speech, standards of pronunciation, orthoepic dictionary, euphony.*